

Routebeschrijving

Wandelen rond het **Verzetsmuseum**¹

De nummers verwijzen naar de kaart (zie ook de website).

(Nummer 1)

GEBOUW PLANCIUS

Aanvankelijk was gebouw Plancius (anno 1876) een sociëteitsgebouw annex zalencentrum, gesticht door de joodse zangvereniging "Oefening Baart Kunst". De zangvereniging maakte er tot 1894 gebruik van. Het was een bekend vergaderadres van het opkomende socialisme. Van 1915 tot 1993 diende het, na een verbouwing en uitbreiding, als bedrijfspand. Eerst was het een garage voor taxi's (ARM, de Amsterdamsche Rijtuig Maatschappij); van 1970 tot 1993 een stalling van de ongevallendienst van de verkeerspolitie. 1 mei 1999: opening Verzetsmuseum voor publiek.

>> Loop van gebouw Plancius door Plantage Kerklaan naar hoek Henri Polaklaan (met de rug naar het museum naar rechts) naar de hoofdingang van Artis.

(Nummer 2)

ARTIS

Aan de overkant is de ingang van ARTIS (opgericht in 1838). De tuin is gedurende de hele oorlog voor het publiek geopend gebleven (uitgezonderd joden, die er juist graag kwamen). Het topjaar was 1943. De Duitse bezetter vond dierentuinen een goed middel om de mensen op te voeden: daar konden ze leren dat vooral de sterkste dieren en rassen overleven. (De Duitsers vonden zichzelf het beste mensenras (het Germaanse of Arische ras) en de joden minderwaardig. Logisch dus dat die niet zouden

overleven.... Dat was immers de natuur). In Artis kwamen ook vaak Duitse soldaten. Zo konden de Nederlanders zien dat ze gewoon heel aardig waren.

¹ gebaseerd op *Straatruoer en twee minuten stilte. Een wandeling tussen Amstel en Artis, 1940-1945, de 'Plantage-rondgang', punten 1 t/m 20 en 60-61*. Het idee van het boekje is dat je het gebied tussen Amstel en Artis, Waag en Weesperplein kunt beschouwen als één grote gedenkplaats. Adres: Verzetsmuseum Plantage Kerklaan 61 Amsterdam.

In september 1941 werd het joden verboden om Artis of welke 'openbare inrichting' dan ook te bezoeken. Joodse leden van Artis ontvingen een bericht van uitschrijving.

Joods Amsterdam had een speciale band met Artis, wat altijd goed te zien was door de drukte op zaterdag (sabbath) en joodse feestdagen. Alleen al door dit aspect zou de Duitse bezetting voor Artis een ingrijpende aangelegenheid

worden. Dat bleek al meteen op 15 mei 1940, toen de Duitse bezetting een feit was. Die dag pleegde een bestuurslid van Artis zelfmoord, dr. E. Boekman, samen met zijn vrouw. Hij was een van de bekendste joden van Amsterdam: wethouder voor Onderwijs en Kunst, vooraanstaand socialist.

Artis is één keer in acuut gevaar geweest: in de nacht van 13 op 14 juli 1941. Geallieerde vliegtuigen bestookten toen het spooreplacement aan de Doklaan met brandbommen, waarbij ook Artis werd getroffen. Gebouwen vatten vlam; onder de dieren dreigde paniek uit te breken. Het liep allemaal net goed af.

Het toenemende gebrek aan voedsel en brandstof leverde - vooral in de hongerwinter van 1944/45 - zeer grote problemen op. De vindingrijke directeur Sunier wist er steeds weer wat op te vinden, bijvoorbeeld door de dieren ander voedsel te geven. In de hongerwinter kregen de leeuwen zelfs stokvis. Als je een rat (lekker en voedzaam) naar Artis bracht kreeg je 5 cent. Ook bleek het voer soms te aantrekkelijk voor het hongerige publiek. Begin 1945 slachtten indringers een van de twee varkens op de kinderboerderij en namen het mee. Kinderen jatten het brood van de beren. Met een lange stok met een spijker eraan trokken ze het brood door de tralies naar zich toe.

Op de zolders van de dienstgebouwen en bij de dierenverblijven hebben zich naar schatting 150 tot 300 onderduikers schuil gehouden. Ook verstopten mensen, vooral joden zich tijdens razzia's in de buurt, bijvoorbeeld in de apenrots. De rots was over het water te bereiken met een loopplank. De joden verstopten zich in de holle rots en de plank werd weer snel weggehaald. Was de razzia voorbij dan konden de mensen weer weg. In Artis zelf is nooit een razzia geweest.

(Nummer 3)

BEVOLKINGSREGISTER VAN AMSTERDAM

(Rapport Amsterdamse politie.)

'Op [zaterdag] 27.3.43, omstreeks 22.15 uur, hebben ongeveer tien in het uniform van de Nederlandse politie gestoken mannen de bewakers van het bevolkingsregister overmeesterd, geboeid en - na toediening van injecties - naar de tuin gesleept. Even later waren vijf explosies te horen en begon het gebouw te branden. Van de daders ontbreekt ieder spoor'.

Rechts naast Artis-ingang: het gebouw met het lage middengedeelte. De zolderverdieping ontbreekt sinds 1943, de afscheiding van het schuine dak is nog te zien. In dit gebouw, nu deels nog van Artis, verder studio en café, was het bevolkingsregister gevestigd. In het bevolkingsregister stond je naam, waar je woonde en je geloof. Alle gegevens van alle mensen in de gemeente Amsterdam werden in grote kaartenbakken bewaard. Zo kon de Duitse bezetter precies zien waar joden woonden of waar jonge mannen woonden die moesten gaan werken in de fabrieken in Duitsland. Onderduiken was ook extra moeilijk omdat van elk huis bekend was wie er woonde.

Op 27 maart 1943 stak een groep verzetsmensen hier de brand in (n.a.v. verhevigde arbeidsinzet). De brandweer talmde met blussen, en bluste daarna overvloedig. Het kaartstelsel was na de brand bijna helemaal verkoold, doorweekt en door elkaar gegooid.

Op de plaquette rechts naast de ingang staan de namen van de verzetsmensen die na enige tijd gepakt zijn en doodgeschoten. Gerrit van der Veen (beeldhouwer en verzetsman) was ook bij de daders. Hij is toen gewond geraakt maar heeft kunnen ontsnappen en is pas later gepakt en geëxecuteerd vanwege zijn verzetswerk.

>> Voor de lange route gaat u door met nummer 4 : monument voor het kunstenaarsverzet. Zie onder aan dit document.

>> Voor de korte route, ga door met het lezen van deze routebeschrijving.

>> Loop door naar de kruising. Schuin rechts aan de overkant ziet u gedenkplaats/educatief monument, de Hollandsche Schouwburg. Steek voorzichtig over en ga het gebouw binnen.

(Nummer 5)

DE HOLLANDSCHE SCHOUWBURG

De Plantage was echt een theaterbuurt. Als schouwburg hield dit pand in juli 1942 op te bestaan. Het had toen vijftig jaar van afwisselend theaterleven achter de rug. In oktober 1941 was het de *Joodse Schouwburg* gaan heten, *'uitsluitend toegankelijk voor joods publiek'*. Tenslotte waren er alleen nog matineeën. Dat kon niet anders - joden moesten al om acht uur 's avonds weer terug zijn in hun woning, met de tram reizen mochten ze niet meer, en hun fietsen hadden ze moeten inleveren.

In september 1942 kreeg de schouwburg de functie van doorgangshuis bij de massale jodendeportaties. Met strozakken werden er slaappleatsen ingericht.

Van de 140.000 joden in Nederland (1940) werden er meer dan 100.000 vermoord. In Amsterdam woonden circa 80.000 joden. Via de Hollandsche Schouwburg zijn in 1942 en 1943 circa 20.000 joden op transport gesteld. De reis per trein voerde van Amsterdam eerst naar een verzamelplaats elders in Nederland, meestal kamp Westerbork in Drenthe, soms kamp Vught in Noord-Brabant. Daarna volgde voor de grote meerderheid van de gevangenen het traject naar de vernietigingskampen Auschwitz of Sobibor. De schouwburg is nu een gedenkplaats met o.m. een eeuwige vlam en een namenwand met alle 6.700 familienamen van de uit Nederland gedeporteerde en vermoorde joden.

>>Verlaat het gebouw en steek over.

(Nummer 6)

Let op huisnummer 27 met de plaquette: *'Aan allen die hebben geholpen joodse kinderen voor deportatie te behoeden'*. Dit gebouw, nu de onderwijsinstelling IVKO, huisvestte voorheen de **HERVORMDE KWEEKSCHOOL VOOR ONDERWIJZERS**. Rechts van deze kweekschool bevond zich een crèche. Daar werden

in 1942-1943 de kinderen ondergebracht van de ouders die in de Hollandsche Schouwburg gevangen zaten.

Joodse kinderen jonger dan 13 jaar werden in 1942 en 1943 in de Hollandsche Schouwburg van hun ouders gescheiden en overgebracht naar de crèche. Dit was mede vanwege de drukte en chaos in de Schouwburg. Functionarissen van de Joodse Raad trachtten zoveel mogelijk levens te redden, vooral jonge levens. Langs allerlei smokkelwegen speelde men kinderen, waaronder baby's, in handen van verzetsgroepen. Een aanzienlijk deel van de ouders gaf echter geen toestemming om hun kind weg te laten smokkelen en onder te laten duiken. Daarom zijn ook vrij veel kinderen gered waarvan er geen ouders in de Hollandsche Schouwburg zaten.

Een belangrijk aandeel in dat reddingswerk hadden de 'schouwburgdirecteur' Walter Süskind, diens medewerker Felix Halverstad en de directrice/hoofdverpleegster van de crèche, Virrie Cohen. Zij was de dochter van prof. dr. D. Cohen, een van de twee voorzitters van de Joodse Raad.

Een methode die het personeel met succes toepaste was uit wandelen gaan met een groep kinderen. Het Duitse oppertoezicht had geen bezwaar tegen dat onschuldige lichten. Onderweg namen verzetsmensen, die precies op de hoogte waren van voorgenomen wandelingen, kinderen uit de groep onder hun hoede.

Dit soort verdwijntrucs vergde heel wat bijkomend gegoochel met de administratie. De aantallen binnenkomende en 'vertrekkende' kinderen moesten op papier overeenkomen.

Achter de kweekschool was een tuin. In april 1943 werd een stukje daarvan bij de speelplaats van de toen overvolle crèche getrokken. De crèche kreeg even later ook een klaslokaal van de school ter beschikking. Daar deden peuters hun middagdutje. Precies op het moment dat er een tram tussen de voortdurend bewaakte schouwburg en de kweekschool doorreed kwam een medewerker hij weer naar buiten, met enkele kinderen uit de peuterslaapzaal. Dit alles geschiedde met volledige medewerking van kweekschooldirecteur Johan van Hulst.

Ongeveer 500 van de 5000 kinderen zijn zo door medewerkers van de crèche en door verzetsgroepen uit de crèche weggesmokkeld naar onderduikadressen in Friesland en Limburg.

>> Loop verder naar het volgende kruispunt met op de hoek aan de overkant het **WERTHEIMPARK**.

Eerst komt u langs huisnummer 19, is nu een garage. Op nummer 19 was vroeger de populaire **DANSSCHOOL** van het echtpaar Dop en Mona Helms. Dop Helms bood hulp aan onderduikers, tot hij in juni 1942 werd gearresteerd. Hij stierf begin 1943, na mishandeling in de gevangenis. Zijn vrouw zette op clandestiene basis de dansschool voort. Door haar toedoen bleef de dansschool tot de bevrijding een verzetsadres, eerst als onderduikplaats, tenslotte als wapenopslag en wapeninstructieruimte van de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) .

>>Voor de lange route gaat u door met nummer 7 : de Dokwerker. Zie onder aan dit document.

>>Voor de korte route, ga door met het lezen van deze routebeschrijving.

(Nummer 8)

WERTHEIMPARK

Aangelegd ter ere van de joodse bankier en weldoener A. C. Wertheim (1832-1897). De sfinxen bij de parkingang zijn in 1982 geplaatst, ter vervanging van negentiende eeuwse exemplaren. De oude sfinxen, van tin, waren inmiddels wegens slijtage verwijderd. In het park: het Wertheim-monument, een fontein met randschrift en het monument '**NOOIT MEER AUSCHWITZ**' van Jan Wolkers, gemaakt in opdracht van het Nederlands Auschwitz Comité. Lees het tekstbord bij het monument met een toelichting van Jan Wolkers.

>> Verlaat het park, steek weg over in de richting waar u vandaan kwam en ga links voor hotel xxxx. Dan rechtsaf, de Henri Polaklaan in.

(Nummer 9)

PORTUGEES-ISRAELIETISCH ZIEKENHUIS

Aan de Henri Polaklaan, nummer 12 A/B, was het Portugees-israëlietisch ziekenhuis - het PIZ, spreek uit Pizz. Boven de ingang het symbool van de Portugees-joodse gemeente: een pelikaan met drie jongen. Het PIZ was een van de adressen waar in 1943 joodse mannen uit gemengde huwelijken zijn gesteriliseerd, ze zouden dan niet gedeporteerd worden.

Hier pal tegenover: het **NATIONAAL** sinds 1991. Dit pand uit 1900, oorspronkelijk Algemene Nederlandse Diamantbewerkeren zien als een drievoudig monument. Ten bijzonder bouwwerk van de idealistische tweede een blijvende herinnering aan de werkers en hun voorman Henri Polak, en ten van de Nederlandse sociaal-democratie.

VAKBONDSMUSEUM, het gebouw van de bond (ANDB) kan je eerste is het een architect Berlage, ten joodse diamantbeder de eerste 'burcht'

Op nummer 17 woonde **opperrabbin Sarlouis** van het Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap (NIK). Hij is in het najaar van 1942 weggevoerd. Dat is opmerkelijk vroeg. De meeste notabelen uit de leiding van de Joodse Raad werden in september 1943, als laatste groep joden, weggevoerd.

>>> linksaf weer terug naar het Verzetsmuseum.

EXTRA

(Nummer 4)

MONUMENT VOOR HET KUNSTENAARSVERZET

De Plantage Middenlaan aan de lange kant van Artis. Een liggende figuur in brons, de vuist geheven. Op de sokkel een dichtregel van de verzetsheld/beeldend kunstenaar Gerrit Jan van der Veen: *'Wat doe jij nu je land wordt getrapt en geknecht...?'* Van der Veen, die een vervalsingsgroep (pb's) leidde, was een van de plegers van de aanslag op het bevolkingsregister. Bij het proces in het Tropeninstituut, juni 1943, was hij de grote afwezige. Bij zijn laatste verzetdaad, een poging om verzetsmensen te bevrijden uit het Huis van Bewaring aan de Weteringschans, kreeg Van der Veen een kogel in zijn rug. Kort daarop werd hij in verlamde toestand op zijn onderduikadres gearresteerd. De dood van Gerrit van

der Veen voor het vuurpeloton

(op 10 juni 1944, in de duinen bij Overveen) inspireerde Carel Kneulman tot de vormgeving van het monument.

De vormgeving van het monument verwijst naar zijn dood voor het vuurpeloton, op 10 juni 1944. Het monument is in 1973 gemaakt door de beeldhouwer Carel Kneulman. Het veruit bekendste werk van Carel Kneulman is het Amsterdamse Lieverdje op het Spui.

(Nummer 7)

DE DOKWERKER

Op het Mr. Visserplein naast de Portugees Israëlitische Synagoge en tegenover het Waterlooplein, staat het bekende monument voor de Februaristaking, **de Dokwerker**. De staking op 25 februari 1941 is een groot protest van de Amsterdamse bevolking tegen het op brute wijze wegvoeren van 425 jonge joodse mannen op 22 en 23 februari. De staking wordt een dag later neergeslagen waarbij xx mensen de dood vinden. Het is de eerst harde confrontatie tussen de Duitse bezetter en de bevolking.

Beeld van Mari Andriessen Stichting, 2003 c/o Beeldrecht Amstelveen.